

АҢДАТПА

Белгілі бір халықтың құндылықтар өлшемін құрайтын іргелі категориялар мен ұғымдарды күнделікті қолданыстағы сөздердің коммуникативтік, танымдық мазмұнынан табуға болады. Тілді адаммен, оның танымымен, ойлауымен және рухани-тәжірибелік қызметімен тығыз байланыста зерттеу ХХ ғасыр аяғы мен ХХІ ғасыр басындағы лингвистика ғылымының басым бағыты болып табылады. Соның барысында, ғаламның ұлттық бейнесін қалыптастыруда белгілі бір ортада өмір сүріп, тұрмыс кешетін халықтың географиялық, климаттық, табиғи өмір сүру жағдайлары, ата кәсіп, салт-дәстүр ерекшелігінің маңызды рөл атқаратынын байқауға болады. Көшпенді мәдениет өкілдері ретінде сайын далада өмір кешкен қазақ жұртына етене таныс өсімдіктер әлемі қазақ халқының тұрмысы мен жүріп өткен жолынан мол деректер беретіндіктен, қазақ тіліндегі өсімдік атауларын ғылыми-танымдық жағынан ғана емес, аналогия, ботаника, халықтық білім (таным) тұрғысынан да кешенді танудың мәні зор. Осымен байланысты қазақ тіл білімінде өсімдік атауларын тіл қазынасының кең ауқымды, аймақтық қолданыс аясында қарастырған зерттеулер мен бай тілдік деректер жинақталған лексикографиялық еңбектер өсімдік әлемінің ұлттық болмысын тілмен сабақтас қарастыратын лингвомәдени танымдық зерттеулерге негіз бола алады.

Бүгінгі тіл білімі ғылымында антропоэзектік бағыт үстемдік алып, адам факторына жете мән беріліп отырғаны белгілі. Бұрынғы дәстүрлі зерттеулерде тілдің құрылымы мен жүйесіне негізделген қызметіне мән берілсе, қазіргі антропоэзектік бағыттағы зерттеулерде тілде таңбаланған рухани-танымдық ақпаратқа сүйеніп, адамның ғасырлар бойы қалыптасқан әрекеті мен күнделікті тәжірибесін тіл арқылы тануға назар аударылады. Антропоэзектік парадигманың басты ұстанымы – тіл тұтынушының танымдық (когнитивтік) және қарым-қатынас (коммуникативтік) қызметін біртұтастықта анықтау. Бұндай зерттеулерде ұлттық сананың тілдегі бейнесі, сайып келгенде, қазіргі қазақ қоғамында тіл арқылы ұлттық сананың рухани өзегін жаңғыртуға бағытталған заман талаптарына сәйкестенеді. Тіл қызметін сол тілді тұтынушының жан-жақты қызметі мен болмысынан тыс қарау мүмкін емес. Бұл қызмет тілдің ұжымдағы коммуникативтік қызметімен ғана шектелмейді. Себебі сол ұйымды ұйыстырушы, біріктіруші, тұтастырушы және жаңа ұрпаққа ұластырушы да – тіл қызметі. Яғни тілдік ұжымда тіл коммуникативтік-прагматикалық қызметпен қатар танымдық, құжаттық (кумулятивтік) т.б. қызметтер де атқарады. Мемлекеттік мәртебеге ие тілде бұл қызметтер ерекше сипатта көрініс табуы тиіс. Олай болса қазақ тілінің жан-жақты қоғамдық, әлеуметтік қызметін негіздейтін, айқындайтын, дәлелдейтін, жандандыратын, жаңғыртатын арқауын анықтауды мақсат ететін жаңаша сипаттағы антропологистикалық бағыттың қазақ тіл білімінде өріс алуы – қоғамдық қажеттілік.

Елбасының рухани-әлеуметтік бағдарлы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа

айналуы оп-онай... Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғыртудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полностерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы» – деген тұжырымдамасы әр халықтың тілінде астарланған тарихы мен мәдениетін, жүріп өткен жолын ашып, таратып, түсіндіру тілдің ғана еншісінде екенін дәлелдейді.

Тәуелсіздік кезеңінің тыныс-тіршілігі қоғамның тек саяси, әлеуметтік, экономикалық құрылымына ғана жаңа қарқын әкеліп қоймай, егемен елдің мүддесіне сай ұлт санасының да жаңғырып, ұлттық құндылықтар деректелген халықтың биік рухының, бай руханиятының негізі мен өзегі ретіндегі тілдің де қоғамдағы мәні мен қызметі жанданып, оны зерттеудің жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етуде.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қоғамдағы ұлттық болмысты тануға деген талпыныс өз кезегінде әр ұлттың өзіндік ерекшелігін айқындап, олардың кешенді лингвомәдени зерттеулермен дәйектелуін талап етеді. Бұл тектес зерттеулерде тіл халықтың ұжымдық этномәдени санасында қалыптасқан ғалам бейнесін сақтаған ұлттық-мәдени құндылық ретінде сипатталады.

Тіл – өз ұлтының бойтұмары іспетті тұнып тұрған қасиетін белгілейтін таңбалық жүйе деп анықталса, соның нәтижесінде қалыптасқан тілдің кумулятивтік (мұрагерлік) қызметі әлі де терең зерттеулерді қажет ететіні түсінікті. Адам баласы өзін қоршаған ортаны заттық әлемді игеру барысында таниды десек, өсімдіктер де заттық әлемнің бір бөлшегі ретінде адамның күнделікті тұрмысында қорек көзі, баспанасы, ауруына шипа болатын дәрісі ретінде қолданылады. Осымен байланысты халықтың жүріп өткен жолы мен тәжірибесі барысында өсімдіктердің тіл иесі болмысына енуіне олардың ең алдымен бейнелеуіштік, қолданыстық белгілері себеп болған. Оның тілдік көрінісі өсімдік атауларында және оған қатысты қалыптасқан мәдени-коннотациялық тілдік бірліктерде. Сондықтан да, кейінгі уақытта халықтың мәдениеті мен сөз мағынасы, бейнелі ойлау мен сөздердің қолданыс жиілігі сияқты мәселелерді күн тәртібіне қоятын лингвомәдениеттану саласындағы зерттеулерге баса назар аударылуда.

Қазіргі таңдағы тілді зерттеудің антропоөзектік парадигмасына сай жаңа деңгейдің талаптары тіл арқылы тіл тұтынушыларының болмыс-бітімін, мәдениетін, кәсібін, тәжірибесін т.б. тануға қатысты қазақ тіліндегі өсімдіктер әлемін лингвомәдени тұрғыдан жүйелі және кешенді зерттеу зерттеу тақырыбының өзектілігін белгілейді.

Зерттеудің нысаны – қазақ тіліндегі өсімдік атаулар жүйесі.

Зерттеу жұмысының пәні – қазақ тіліндегі өсімдік атауларының лингвомәдени бейнесін анықтау.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Қазақ тіліндегі өсімдік атауларының мазмұнындағы ұлт болмысын танытатын мәдени-тілдік ақпаратты ашу.

Жұмыста қойылған мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегідей **міндеттер** қойылды:

- ұлт болмысын тіл арқылы танудағы «өсімдіктер әлемінің тілдік бейнесін» зерттеудің лингвомәдениеттанымдық ұстанымдарын көрсету;
- тілдің кумулятивтік қызметі арқылы өсімдік әлемінің қазақ танымында этномаркерленуінің прагматикалық (емдік, кәделік, көркемдік, сәндік, т.б.) сипатын түсіндіру;
- өсімдік атаулар жүйесіндегі архетиптік, мифологемдік сипаттағы мәдени-тілдік деректердің қазақ танымындағы символдану үдерісін көрсету;
- өсімдік атауларының мазмұнындағы ұлттық құндылықтарды паремиологиялық қордағы, фразеологиялық жүйедегі, көркем мәтін дискурсындағы мәдени-коннотация негізінде тану;
- өсімдік атауларының рухани мәдениетке қатысты мазмұнын кумулятивтік қызметі арқылы ашу;
- жиналған материалдар негізінде өсімдік атауларының танымдық сайтын әзірлеу.

Диссертациялық зерттеудің дереккөздері: 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясы, І. Кеңесбаев «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі», Ә. Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» этнолингвистикалық сөздігі, Б. Қалиев «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары», «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі», «Қазақ ұлттық энциклопедиясы», «Терминологиялық сөздік» (31-том), Ө. Тілеуқабылұлы «Шипагерлік баян», Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері, көркем мәтіндер, ғаламтор ресурсы ретінде www.anatili.kz, www.massaget.kz, түрлі әлеуметтік желілерде жарияланған өсімдік атауларына қатысты ақпараттар қолданылды.

Зерттеудің материалы ретінде қазақ тіліндегі фитонимикалық лексиканың 5630 тілдік бірлігі, 500-ге жуық мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер қарастырылды. Соның ішіндегі ұлттық дүниетанымды ерекшелейтін лингвомәдени бірліктер талданып, үш өсімдік атауына қатысты жүргізілген ассоциативті-эксперимент нәтижесі түсіндірілді, сауалнамаға респондент ретінде 19-70 жас аралығындағы 280 адам (студенттер, ғылыми қызметкерлер, т.б.) қатысты.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары тіл тұтынушысының (тіл иесінің) болмысын толық сипаттайтын тіл мен мәдениет сабақтастығында танымдық тұрғыдан алғаш рет арнайы зерттеу нысанына айналып отыр. Осыған орай жұмыста жүргізілген өсімдік атауларына қатысты лингвомәдени зерттеудің нәтижесінде айқындалған тұжырым-түйіндердің нақты жаңалық бағытын былайша көрсетуге болады:

- ұлт болмысын тіл арқылы танудағы «өсімдіктер әлемінің тілдік бейнесін» зерттеудің лингвомәдениеттанымдық ұстанымдары көрсетілді;
- аксиологиялық, символдық және архетиптік мәдени-тілдік деректер талданды;

- өсімдік атаулары ұлт мәдениетінің тіл арқылы дәйектелген дереккөзі ретінде талданды;

- өсімдік атауларының ұлттық-мәдени, лингвомәдени мәні, тілдік қор жүйесіндегі фитонимдік бейнесі қазақ тілінің *адам – қоғам – табиғат* ұштағанында қалыптасқан кумулятивтік қызметі арқылы ашылды;

- табиғатпен астасқан қазақ мәдениетіндегі символдану үдерісінің үлгісі ретінде алғаш рет қазақ танымында өрісі кең, лингвомәдени концептінің үш өлшеміне де (бейнелілік, ұғымдық, құндылықтық) сай келетін «жусан» өсімдігі лингвомәдени концепт ретінде дәлелденді;

- жиналған материалдар негізінде өсімдік атауларының foratanym.kz танымдық сайты әзірленді.

Зерттеу жұмысының ғылыми-теориялық негіздері. Зерттеу жұмысында антропоэзектік бағытқа сәйкес семасиологиялық, ономасиологиялық, этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық зерттеулер жасаған шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектері негізге алынды. Атап айтқанда, лингвомәдениеттанудың ғылыми сала ретінде қалыптасуына үлес қосқан: В.Н. Топоров, В.В. Иванов, Е. Бартманский т.б., аталмыш саланың жүйеленіп, ары қарай тереңдетілуіне үлес қосқан: В.А. Маслова, Е. Телия, Ю. Степанов, Р.М. Фрумкина, О.Ю. Кущева, В.И. Карасик, В.Б. Колосова, В. Воробьев, С.Г. Тер-Минасова, Б.А. Серебренников, А. Вежбицкая т.б., Отандық тіл біліміндегі: Ә. Қайдар, М. Копыленко, Т. Жанұзақов, Б. Қалиев, Н. Уәли, Ж. Манкеева, З. Ахметжанова, Г. Смағұлова, А. Ислам, Қ. Айдарбек, Б. Сүйерқұл, Қ. Қайырбаева, К. Күркебаев, А. Әмірбекова, А. Байғұтова, т.б. ғалымдардың еңбектері қарастырылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде лингвомәдени ұстаным басшылыққа алынып, тіл – таным құралы ретінде сипатталды; антропоэзектік ұстаным негізінде тілдегі адам факторы қарастырылды; жүйелі ұстаным негізінде өсімдік атаулары өзара байланысты, мағыналық тұтастықта сипатталса, аксиологиялық ұстаным негізінде фитонимдерді лингвомәдени талдау арқылы адамның қоршаған ортаға көзқарасы, оны бағалауы мен пайдалануы көрсетілді.

Зерттеу жұмысының негізгі әдістері мен тәсілдері: лингвомәдени концептілік талдау; дискурстық талдау; салыстырмалы тарихи, салыстырмалы типологиялық әдіс; компоненттік талдау әдісі, еркін ассоциативті эксперимент әдісі, сауалнама *әдістерімен* қатар, тілдік бірліктерді жинау барысында жаппай іріктеу, жіктеу, топтастыру *тәсілдері* қолданылды.

Зерттеудің теориялық маңызы. Диссертациялық жұмыстың нәтижелері, ең алдымен, Қазақстан Республикасында тіл саясатын жүзеге асырудың стратегиялық мақсат-міндеттеріне сәйкес талаптарды қанағаттандырады. Атап айтқанда, өсімдік атаулары сөздік қорының белгілі бір бөлігін қамтитындықтан, мемлекеттік тілдің қолданысын дамыту бойынша заңнамалық және бағдарламалық құжаттарда аталатын ұлт тілінің лексикалық қорын сақтау, жинақтау, жаңғырту жұмыстарын нысаналы түрде орындауға ықпал етеді, қазақ тілінің ұлттық корпусын қалыптастыруға өзіндік үлесін қосады. Сонымен қатар қазақ тіл біліміндегі тілтанымдық зерттеулердің қазіргі жаңа бағытқа сай

ғылыми парадигмасы шеңберінде орындалатындықтан, қазақ тілінің «тіл мен мәдениет» сабақтастығында жүргізіліп жатқан іргелі және қолданбалы проблемаларын шешуге айтарлықтай ықпал етеді.

Зерттеудің практикалық құндылығы. Жұмыстың негізгі материалдары мен теориялық тұжырымдарын жоғары оқу орындарында антропоэзектік парадигма аясындағы когнитивтік тілтаным, лингвомәдениеттану, этнолингвистика салаларын оқытуда, көркем мәтінді талдау мен оқушының танымдық біліктілігін кеңейтуге қатысты білім жүйесінде, оқулықтар мен оқу құралдарын жасауда, арнайы семинар мен арнайы курстық, аудиториялық дәріс оқуда, медицина, биология, фармакология, фармацевтика факультеттерінде оқитын студенттерге дәріс оқуда, лексикографиялық тәжірибеде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысы бойынша жинақталған материалдар негізінде қазақ тіліндегі танымдық деңгейге көтерілген өсімдік атауларын қамтитын foratanym.kz сайты әзірленді.

Қорғауға ұсынылған негізгі тұжырымдар: зерттеу барысында қол жеткізген нәтижелерге сүйене отырып, қорғауға төмендегідей тұжырымдар ұсынылады:

1. Лингвомәдениеттанымдық бағыттағы тұжырымдарға сүйенген диссертациялық зерттеудің барысында өсімдік атауларына қатысты лингвомәдени бірліктерді былайша жіктеуге болады: 1) халықтың материалдық мәдениетін көрсететін лингвомәдени бірліктер; 2) халықтың рухани мәдениетін көрсететін аксиологиялық лингвомәдени бірліктер: архетиптер, мифологемдер, символдар; 3) салт-дәстүр ерекшелігін көрсететін лингвомәдени бірліктер: ырымдар мен тыйымдар, т.б.; 4) ұлттық мәдени құндылықтарды танытатын паремиологиялық, фразеологиялық, ономастикалық, мәдени-коннотаттық бірліктер;

2. Тіл арқылы этнолингвистикалық, лингвомәдени, прагматикалық сипатта сақталған өсімдіктер әлемінің тіл иесі санатының ғасырлар бойы қордаланған терең қатпарларына еніп, төл мәдениетімізбен сіңісіп кеткен танымдық қасиеті «тіл мен ұлт», «тіл мен мәдениет» сабақтастығындағы қағидаға сәйкес айқындалады;

3. *Табиғат – адам – қоғам* сабақтастығына сай көшпенді мәдениет өкілдері ретіндегі халықтың өмір тәжірибесінде құндылықтық, экологиялық асыл қасиеттерді ұрпақ санасына сіңіріп тәрбиелеуде, салт-дәстүрлердің ұлт болмысымен байланысын қалыптастыруда табиғат аясында өмір кешкен ата-бабамызға етене таныс, күнделікті тұрмысында ерекше мәні болған өсімдік әлемі айшықты таңбаланған тілдік бейнесін зерттеу арқылы ашылады;

4. Қазақ тіліндегі өсімдік атауларын лингвомәдени тұрғыдан зерттеу арқылы олардың күнделікті тұрмыстағы пайдасы мен қызметіне (емдік, тұрмыстық, қолөнер, т.б.) сай, прагматикалық, көркемдік-сәндік қызметіне, діни, мифтік, архетиптік танымына қатысты аксиологиялық мәні ашылады;

5. Қазақ көркем ойлау жүйесіне тән қазақ танымындағы өсімдік атауларының мәдени коннотациясы, символдануы арқылы қалыптасқан ассоциативті-вербалды құрылымын қазақ дүниесін танытатын лингвомәдени

код ретінде тануға болады (*жусан* – Отан, *жусан* – туған жер, *жусан* – балалық шақ, *жусан* – ыстық мекен, *жусан* – сағыныш, *жусан* – қазақ даласы, т.б.).

Жұмыстың талқылануы мен мақұлдануы. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-теориялық және практикалық конференцияларда жарияланды. Оның ішінде скопус базасындағы журналда 1 мақала, отандық халықаралық конференциялар жинақтарында 8 мақала, ҚР Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (БҒСБК) ұсынған тізімге енетін журналдарда 3 мақала жарық көрді.

- Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің зерттелуі // «А. Байтұрсынұлының ғылыми мұрасын зерттеп, жүйелеу, насихаттау» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2017. – 361-363 б.

- Жыраулар қолданысындағы өсімдік атауларының танымдық мәні // Доклады Казахской академии образования, 2017, №2. – 188-194 б.

- Қазақ тіліндегі *тобылғы* атауының лингвомәдени семантикасы // «Филология мен шет тілдерін оқыту әдістемесінің өзекті мәселелері: теория және практика» IV Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның материалдар жинағы. – Алматы, 2018 (қаңтар). – 326-329 б.

- Өсімдік атауларындағы ұлттық мәдени кодтың дәйектері (Ж. Манкеевамен бірге) // Профессор Б. Қалиевтың 80 жылдығына арналған «Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2019. – 63-67 б.

- Қазақ тіліндегі *жусан* атауының лингвомәдени семантикасы (Х.К. Ченгельмен бірге) // Доклады Казахской академии образования. 2019, №1. – 259-269 б.

- Nominations of the plant world linguo-cultural aspect // Opcion, Año, Regular No.89 (2019): 889-913. Universidad del Zulia (Венесуэлла).

- *Бәйтерек* ағашының лингвотанымдық бейнесі // «IX-Международно-практическая конференция современного мира», 2019.5.04.

- Қазақ танымындағы емдік өсімдіктердің ерекшеліктері // «XX ғасырдың басындағы жазу реформасы Телжан Шонанұлы мұрасы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2019. – 103-109 б.

- Қазақ танымындағы өсімдіктерге байланысты ырым-тыйымдар // Ұлы дала тұлғалары: «Академик Рәбиға Сыздық және қазақ сөзінің құдіреті» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2019. – 131-135 б.

- Өсімдік атаулары – паремиологиялық жүйенің құрылымдық компоненттері ретінде // «Ұлы дала тұлғалары: академик Шора Сарыбаев және қазақ диалектологиясы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2020. – 253-258 б.

- Көркем мәтіндегі өсімдік атауларының коннотациялық реңкі // «Ұлы дала тұлғалары» Жұбановтар тағылымы және жазу реформасы» атты ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2019. – 162-164 б.

- Көркем дискурстағы концептілердің көрінісі (Ә. Кекілбаевтың «Бір шоқ жиде» повесі бойынша) // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2020, №9/1. – 311-315 б.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, 3 тараудан, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, 1 кесте, 8 сурет және қосымшадан тұрады.

